

***ВИТОКИ МУЗИЧНОГО ПРОСВІТНИЦТВА ЯК НАПРЯМУ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГА-МУЗИКАНТА В УКРАЇНІ ТА КИТАЇ***

Фань Чженьсюань

***аспірант кафедри початкової, дошкільної і професійної освіти Харківського
національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди***

У статті музично-просвітницька діяльність розглянута як напрям професійної діяльності педагога-музиканта в історико-педагогічному контексті. Доведено, що розвиток музичного просвітництва відбувався під впливом народних традицій, культурного досвіду країни, а також новітніх соціокультурних та мистецько-педагогічних тенденцій. Визначено, що у культурі України та Китаю з давніх часів велика увага приділялася музичному навчанню й вихованню, музичній просвіті населення. Розглянуто витoki популярності різних форм музичної просвіти у досліджуваних країнах, від найдавніших аутентичних до більш сучасних міжкультурних. Акцентовано необхідність професійної підготовки педагогів-музикантів до цілеспрямованої діяльності з популяризації музичних знань, формування в них здатності до здійснення культурно-мистецького впливу на людину з метою гармонізації її внутрішнього світу.

Ключові слова: музична освіта, музично-просвітницька діяльність, педагог-музикант, музично-педагогічні традиції.

**ИСТОКИ МУЗЫКАЛЬНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ КАК НАПРАВЛЕНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА-МУЗЫКАНТА В
УКРАИНЕ И КИТАЕ**

Фань Чженьсюань

*аспирант кафедры начального, дошкольного и профессионального
образования Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды*

В статье музыкально-просветительская деятельность рассмотрена как направление профессиональной деятельности педагога-музыканта в историко-педагогическом контексте. Установлено, что развитие музыкального просвещения происходило под влиянием народных традиций, культурного опыта страны, а также новейших социокультурных и художественно-педагогических тенденций. Определено, что в культуре Украины и Китая с древних времен большое внимание уделялось музыкальному обучению и воспитанию, музыкальному просвещению населения. Рассмотрены истоки популярности различных форм музыкального просвещения в исследуемых странах, начиная с древнейших аутентичных и до более современных межкультурных. Акцентируется необходимость профессиональной подготовки педагогов-музыкантов к целенаправленной деятельности по популяризации музыкальных знаний, формирования у них способности к осуществлению культурно-художественного воздействия на человека с целью гармонизации его внутреннего мира.

Ключевые слова: музыкальное образование, музыкально-просветительская деятельность, педагог-музыкант, музыкально-педагогические традиции.

**ORIGINS OF MUSIC EDUCATION AS A DIRECTION OF TEACHER-MUSICIAN
PROFESSIONAL ACTIVITY IN UKRAINE AND CHINA**

Fan Zhenxuan

*post-graduate student of the department of elementary, pre-school and vocational
education H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*

The musical-educational activity is considered in the article as a direction of a teacher-musician professional activity in the historical and pedagogical context. The development of music education is proved to take place under the influence of folk traditions, cultural experience of the country as well as the latest sociocultural and artistic and pedagogical tendencies. It is determined that from ancient times much attention was paid to people's music training and education in the culture of Ukraine and China. As the result these people are considered to be ones with developed aestheticism: both Ukrainian and Chinese ethnic groups has always recognized the special role of music in the spiritual development of personality, enrichment of culture, establishment of agreement in society.

It has been found out that the potential of musical instruments was traditionally used to harmonize life, achieve peace, succeed in managing the nation, and improve the morality and integrity of the young generation. The origins of the popularity of various forms of music education in the studied countries are studied from the most ancient and authentic ones, such as the Liyuan folk music arts school 'Pear Garden' in China or lyres and kobzas performance in Ukraine to more modern and universal ones such as performances of choirs, groups of instrumental ensemble music, etc.

The main factors of the development of cultural and educational activities during the active formation of this trend in the nineteenth century are identified: the activities of public and cultural-educational organizations promoting music art and musical-aesthetic education and upbringing of children and youth; practical pedagogical activity of famous artists, teachers and a wide range of performing activities of professional musicians and amateurs; popularization of music in secondary and vocational schools; traditions of folk instrumental performances and music, etc.

An important role of the teacher-musician in the issues of spreading ideas of music education in society is considered. Accordingly, the necessity of professional training of specialists for the popularization of music knowledge, organization of aesthetic-pedagogical interaction with the listening audience, formation of the ability to implement cultural and artistic influence on a person in order to harmonize his inner world is emphasized.

Key words: music education, musical-educational activity, teacher-musician, musical-pedagogical traditions.

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах певного знецінення найвищих людських цінностей, зростання соціальної напруженості у суспільстві, естетичний розвиток і гармонізація особистості шляхом широкої популяризації мистецтва, зокрема музичного, стає одним із важливих завдань професійної музичної освіти. У зв'язку з цим набувають актуальності питання поширення у суспільстві ідей музичного просвітництва, підготовки майбутніх педагогів-музикантів до здійснення культурно-мистецького впливу на людину з метою гармонізації її внутрішнього світу, підвищення рівня культури у суспільстві, формування у дітей та молоді музично-естетичних потреб та уподобань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема підготовки майбутніх педагогів-музикантів до здійснення культурно-просвітницької, зокрема, музично-педагогічної діяльності з дітьми та молоддю висвітлюється в дослідженнях Л. Безбородової, Дін Юнь, Т. Євсєєва, Т. Жигінас, Л. Кожевнікової, Є. Куришева, О. Мельник, І. Немикіна, І. Полякової, О. Рудницької, О. Халікової, Цзян Лібінь, Чень Кай, Е. Скуратової та інших.

Значний інтерес до питань розвитку особистості засобами музичного мистецтва, у тому числі й в історичному аспекті, виявляють українські вчені – педагоги та мистецтвознавці І. Бех, В. Бутенко, Н. Гузій, О. Жорнова, Н. Миропольська, О. Олексюк, Г. Падалка, О. Сухомлинська, Н. Тарарак, О. Хижна, О. Щолокова та інші.

У працях сучасних китайських дослідників (Дін Юнь, Лю Біньцян, У. Хунюань,

Цзян Лібінь, Юй Фей та ін.) наголошується на самобутності й оригінальності процесу становлення музичної культури та освіти Китаю, розкриваються сучасні проблеми мистецької освіти. Вчені (Бянь Мен, Вен Дань, Вей Тінге, Лун Хун, Фань Тао) розглядають засоби музичного мистецтва у контексті стимулювання та заохочення дітей та молоді до творчої самореалізації, виховання гармонійної особистості. У дослідженнях китайських науковців (Ян Бохуа, Ван Юйхэ, Лянь Лю, Ма Гешунь, Сунь Цуньїнь, Цзінь Нань, Чжай Хуань) висвітлюються джерела та витoki поширення хорового співу як масового соціокультурного явища.

Аналіз наукового доробку вчених дає підстави для висновку, що проблема вивчення історико-педагогічних витоків музичного просвітництва як напряму професійної діяльності педагога-музиканта в Україні та Китаї не була предметом спеціального цілісного дослідження.

Разом з цим наголосимо, що звернення до вітчизняного історико-педагогічного досвіду, що акумулює національно-культурні традиції китайського та українського народу щодо музичної просвіти дітей та відповідної підготовки майбутніх педагогів-музикантів, є важливим шляхом духовно-культурного відродження народів. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває вивчення, узагальнення та творче переосмислення історико-педагогічного досвіду музичного просвітництва у контексті становлення професійної діяльності майбутнього педагога-музиканта в Україні та Китаї задля використання педагогічних здобутків минулого для вдосконалення й оновлення педагогічної та мистецької освіти.

Формулювання мети статті. Зважаючи на актуальність та недостатню розробленість даної проблеми, **метою** статті є дослідження історико-педагогічних витоків музичного просвітництва як напряму професійної діяльності педагога-музиканта в Україні та Китаї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що безпосередньо історія музично-просвітницької діяльності та відповідної підготовки музично-педагогічних кадрів розпочалася у другій половині XIX – на початку XX ст., проте її

історико-педагогічні витоки сягають у давні музичні традиції, які, не зважаючи на характерні ознаки, притаманні кожній нації, мають спільні корені або споріднену природу. Наприклад, на шляху розвитку мистецької культури України і Китаю простежуються певні паралелі. Так, Тан Цземін відзначає давньокитайське ставлення до музики як до ідеальної, звукопластичної моделі гармонійного космосу, яка може урівноважувати всі крайності, виправляти дисбаланс у будь-якому явищі [9, с. 46]. Ці ідеї корелюють з думкою українського філософа-просвітника Г. Сковороди, який вважав музику найприроднішим з усіх мистецтв, однією з форм популяризації соціокультурних ідей та відзначав її дієвий гармонізуючий вплив на особистість, яка несе у собі глибочину мікрокосму та макрокосм навколо неї [16, с.133].

У працях сучасних дослідників (Дін Юнь, Лю Бінцян, У Хунюань, Цзян Лібінь та ін. [2; 4; 10; 12]) стверджується про самобутність та оригінальність процесу становлення музичної культури Китаю, яка вважається найдавнішою у світі й відслідковується ще до XVI ст. до н. е., коли почав формуватися особливий музичний комплекс – «юе» (музика). Стародавні джерела XI–VI вв. до н. е. трактують це поняття як поєднання у музикуванні гри на інструменті, співу і танцю, що починаючи з епохи Шань-Інь (XVI-XI ст. до н. е.) стало невід'ємною частиною обрядів, свят, офіційних державних церемоній.

Ставлення правителів та ідеологів Китайської держави до музики як до виховного та формуючого чинника є безпрецедентним в історії цивілізацій, адже його можна вважати однією з суттєвих рис китайської культури. Музика у Китаї завжди становила найважливіший елемент філософсько-світоглядної системи навчання й виховання і тому входила до числа наук, обов'язкових для вивчення [12, с. 129]. Як наголошує Тан Цземін, безпосередньо впливаючи з ритуалу, музика була та залишається невіддільною від етики і культури Китаю й усього того, що називається внутрішньою красою або шляхетністю [9, с. 48].

Давні мислителі Сходу (Конфуцій, Лінь Цзинь-жу, Су Ши та ін.) наполягали, що виховання шляхетності душі слід реалізовувати, насамперед, музикою, а основними

естетичними категоріями художньої системи та музичного виховання називали узгодження і гармонію. Важливо відзначити, що давньокитайський філософ Конфуцій заслужено вважається першим вчителем-просвітником, який розробив систему ритуалу і музики у Китаї. Цікаво, що його учні, узагальнюючи філософський доробок учителя, склали збірку «Лунь ой» («Бесіди і висловлювання»), яка стала підґрунтям етико-релігійного вчення, покладеного в основу педагогічної системи Китаю [9, с. 46].

Усе це пояснює популярність різних форм музичного просвітництва у Давньому Китаї, при цьому виконавцями і глядачами були мешканці сіл та міст. Перші музичні колективи, що об'єднували велику кількість народних музикантів (наприклад, Ліюань – «Грушовий сад»), виникли у Китаї ще у період династії Тан (VII-X ст.), коли відбувався загальний підйом культури, зокрема, музичної просвіти простого народу, яка мала у ті часи значну популярність [8, с. 112].

Вищезазначене логічно інтерполюється на проблему генези музично-просвітницької діяльності в Україні, де однією з найдавніших звичаїв було лірництво та кобзарство – музично-культурний феномен, що виходить за межі української культури і пов'язаний із музично-просвітницькою діяльністю виконавців народних гімнів та од – мандрівних незрячих музикантів й співців, які впродовж століть зберігали багатовікову мудрість, відображали події життя, закликали народ до активності, згуртованості, національної боротьби [13, с.446].

Світогляд народних співців значною мірою обумовлював їхній музичний репертуар, ідейну спрямованість виконуваних ними творів, в яких оспівувалися героїчні події минулого. Цікаво, що більшість із народних митців-просвітників уміли імпровізувати, самі складали пісні, музичні билини, сказання на основі реальних історичних фактів. Співали кобзарі та лірники думи, псалми, народні історичні, суспільно-побутові, ліричні, сатиричні та гумористичні пісні, пісні-балади. Мандрівні просвітники ходили по селах і містах, грали на ярмарках, храмових і родинних святах, народних гуляннях, куди часто запрошувалися цілим гуртом [16, с. 42, 47].

Ідеї щодо впливу музики на духовний світ людини у новому тлумаченні,

основою якого стало акцентування педагогічної уваги на музиці як універсальному просвітницькому засобі естетичного впливу на особистість в процесі отримання освіти та виховання, набули значної гостроти у Новий час – період бурхливого соціально-економічного розвитку держав, коли посилювався культурний та освітній взаємообмін між країнами світу. У цей час у Китаї під впливом проникнення європейської традиції було переглянуто й оновлено ідеї Конфуція щодо зв'язку музики та духовного світу людини, що були оформлені у вигляді конфуціанської теорії музики, в якій музика розглядалась як універсальний просвітницький засіб естетичного впливу на людину та суспільство. Китайська музична культура збагатилася новими жанрами хорового, багатоголосного співу, що стало особливо характерним для XIX-XX ст. Слід зазначити, що твори таких китайських композиторів, як Хе Лутін, Дін Шаньде, Лі Інхай набули визнання не тільки в Китаї, а й в інших країнах світу [2, с. 25].

Наголосимо, що в Україні питання музичної просвіти населення значно актуалізувалися у XIX ст. у зв'язку з розгортанням діяльності освітніх товариств, які з 1860-х рр. проводили культурно-освітню роботу серед дітей, молоді та дорослих. Початок XX ст. ознаменувався найбільшою активною діяльністю таких товариств, які діяли майже по всій території України (у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Катеринославі та багатьох інших містах) [7]. І хоча робота таких товариств була безпосередньо спрямована на просвіту міського та сільського населення, музично-просвітницька діяльність становила один із її пріоритетних напрямів.

Проте, за оцінкою сучасного дослідника О. Михайличенка, музично-просвітницький досвід української громадськості другої половини XIX – початку XX століття реалізовувався у житті українського народу з величезними труднощами, викликаними соціально-економічним нехтуванням української нації та прямою заборонаю поширення української культури з боку офіційної державності [5, с. 4].

До кінця XIX століття чітко виділилися основні напрями та форми організації культурно-просвітницької діяльності, що ґрунтувалися на національних засадах української культури та зразках народної художньої творчості. Це, передусім,

діяльність громадських і культурно-освітніх організацій з пропаганди українського музичного мистецтва та впровадження музично-естетичного навчання й виховання дітей та молоді, а також практична педагогічна та мистецька діяльність відомих митців, педагогів, композиторів (Х. Алчевська, С. Васильченко, В. Верховинець, С. Воробкевич, Г. Ващенко Б. Грінченко, О. Духнович, М. Леонтович, М. Лисенко, Т. Лубенець, С. Миропольський, С. Русова, Я. Степовий, К. Ушинський та багато інших) і професійних виконавців та представників аматорського мистецтва, залучення до неї широких верств населення; робота загальноосвітніх і професійних навчальних закладів, у тому числі створення науково обґрунтованої методики музично-естетичного виховання дітей та молоді у різних видах творчої діяльності; традиції побутового народно-інструментального виконавства та музикування, ґрунтованого на історичних зразках української художньої творчості [5, с. 5].

Продовжуючи аналіз витоків музичного просвітництва, зауважимо, що перша половина ХХ століття позначилася в історії педагогіки як період суттєвих змін і якісних новоутворень в галузі музично-педагогічної просвіти, що торкнулись як України, так і Китаю. Так, у Китаї відбулася велика китайська революція, що складалася з серії політичних повстань починаючи з 1911 р., що майже через 40 років привели до встановлення правління Комуністичної партії і проголошення Китайської народної республіки із чіткою ідеологічною позицією, зокрема й у питаннях музичної просвіти. Слід відзначити, що саме у цей період до середини ХХ ст. музика стала невід'ємною частиною гуманітарної освіти в Китаї, зайнявши провідну позицію як засіб виховання учнів у шкільній, позакласній та позашкільній освітній діяльності [8, с. 609].

Слід наголосити, що з початку ХХ століття у китайській музичній просвіті провідна роль почала відводитись вокально-хоровому навчанню, а заняття музикою зі школярами отримують загальну назву «шкільна пісня» («Сюетан Юеге») – пісні, покликані сприяти масовому музичному розвитку дітей. Такі заняття почали проводитися спочатку в Шанхаї, а потім набули поширення по всій країні [3, с. 14].

Популяризація музичної освіти учнів сприяла розвитку різних форм професійної музично-педагогічної підготовки педагогічних кадрів. Основний зміст музично-педагогічної підготовки було зосереджено на засвоєнні майбутніми вчителями основ гармонії, теорії музики, композиції, формуванні навичок гри на фортепіано, скрипці, вокалу, навчання гри на традиційних китайських інструментах (піпе, ерху) [1, с.8].

Подібні процеси відбувались і на теренах України, де бурхливі політичні події початку ХХ століття відкрили нові можливості розвитку музичної просвіти населення. Складні соціоекономічні обставини вимагали впровадження нетрадиційних напрямів та форм просвітницької роботи задля посилення ідеологічної єдності, подолання тотальної безграмотності та підвищення рівня загальної культури.

Основне завдання музично-просвітницької діяльності педагога-музиканта, сформульоване видатними діячами того часу (Б. Асаф'єв, Н. Гродзенська, К. Стеценко, Г. Хоткевич, В. Шацька, С. Шацький, Б. Яворський та ін.), й таке, що є актуальним у сучасних умовах, – сприяти формуванню духовної культури особистості, прищепленню дітям та молоді любові до музики, розвитку здатності глибоко відчувати і розуміти музичне мистецтво, прагнути до спілкування з ним.

У зв'язку з цим, відома українська просвітниця В. Шацька наголошувала, що педагог-музикант має бути здатним до плідної діяльності в умовах масової музично-просвітницької роботи серед дітей, оскільки виховна роль музики виключно велика. На її думку, оволодіння найкращими скарбами музичного мистецтва поглиблює і сприяє у подальшому полегшенню розуміння ідейних і художніх напрямів і в інших галузях мистецтва, а отже й всебічному культурному розвитку особистості у цілому [15, с. 12, 15].

Актуальним як для України, так і для Китаю з другої половини ХХ ст. в умовах цільової орієнтації системи шкільної освіти на масове музичне виховання молодого покоління, було питання музично-просвітницької роботи, а особливо підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів для її проведення.

При цьому слід наголосити, що у тенденціях розвитку музичної просвіти Китаю

та України того часу виявляється багато спільного. Так, метою музичної освіти дітей у Китаї було проголошено формування естетичного базису для розвитку особистості, виховання в неї високої духовності, здатності до глибокого сприйняття музичного мистецтва [6, с. 32]. Саме таке спрямування музично-просвітницької діяльності спостерігається і у працях відомого педагога-музикознавця Д. Кабалевського. Завдяки його теоретико-методичним розробкам музичне просвітництво отримало в Україні масове розповсюдження у роботі з дітьми та молоддю як необхідна умова культурного розвитку особистості. Згідно з концепцією Д. Кабалевського, музично-просвітницька робота здатна поширювати нові знання, прилучити людей до світової культури, стимулювати прояви творчості. Тому для здійснення музичного просвітництва педагог-музикант повинен був мати широку музичну ерудицію, активну світоглядну позицію, досвід музичного виконавства, а, крім того, бути ознайомленим з особливостями музично-просвітницької діяльності та структурою її організації.

Схожі ідеї спостерігалися і на теренах Китаю, де у програмах музичної освіти проголошувалося, що педагоги-музиканти повинні з великою відповідальністю ставитися до питань музичного виховання, викладати у гуртках і групах музичного спрямування, всіляко розвивати здібності і поглиблювати музичні інтереси дітей та молоді [11, с. 129].

Велике значення у програмах музичного виховання України, як і Китаю, надавалося організації музичної просвітницької діяльності з дітьми та молоддю. Поєднання класної і позакласної музичної діяльності, що виступала додатковою формою освіти, стало важливим принципом шкільного навчання музиці, що забезпечило широку музичну просвіту дітей та поглиблення музичних знань. Так, наприклад, у Китаї, хоча до змісту музичної освіти не було включено спеціальне вивчення інструментальної музики, воно рекомендувалося в різних формах позакласної роботи (гуртках інструментальної ансамблевої музики, гри на національних музичних інструментах – диз, ерху, піпе тощо) [11, с. 129].

Ще однією спільною для України і Китаю тенденцією розвитку музичної

просвіти у середині – другій половині ХХ ст. стає домінування серед просвітницьких музичних практик хорового співу, а також інших групових та масових форм музичної просвіти, що забезпечували згуртування дітей, прищеплення їм певної ідеології, загальний розвиток особистості. За даними Мю Пэйянь, у Китаї хоровий спів виступав провідною формою музичної діяльності з дітьми та молоддю, що забезпечувала безпосереднє залучення їх до музичного мистецтва, розвиток естетичної культури та розширення музичної ерудиції [6, с. 32]. Як свідчать дослідження китайських вчених (Лянь Лю, Ма Гешунь, Сунь Цуньїнь, Цзінь Нань, Чжай Хуань), розвиток музичної освіти Новітньої доби позначився такими провідними тенденціями, як зростання кількості хорових колективів та урізноманітнення їх типів (шкільні, студентські, професійні, самодіяльні хори людей зрілого та похилого віку тощо), поширення хорового співу як масового соціокультурного явища, проведення масштабних культурно-хорових заходів [2, с. 25-26].

До другої половини ХХ ст. музично-просвітницька діяльність набула ґрунтовного втілення у практичному аспекті й певного висвітлення у працях діячів музичної педагогіки того часу. За узагальнюючою характеристикою Чень Кай, в українській науковій літературі музично-просвітницька діяльність отримала тлумачення у працях Д. Кабалевського, М. Кагана, В. Шацької, як засіб художнього спілкування з аудиторією [14, с. 389]. Відзначимо, що відповідно до наукових інтересів дослідників було розроблено й інші аспекти цього виду діяльності, зокрема: Є.Куришев визначав таку просвіту як форму позаурочної музично-виховної роботи з дітьми та молоддю, О. Апраксїна, Л. Дмитрієва, Н. Черноіваненко розглядали музично-просвітницьку діяльність як невід'ємну складову виконавської практики студентів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У цілому, проведене історико-педагогічне дослідження витоків музичного просвітництва як напрямку професійної діяльності педагога-музиканта в Україні та Китаї дає підстави для висновку, що споконвічно у культурі цих країн велика увага приділялася музичному навчанню й вихованню, музичній просвіті населення.

Культурно-освітній потенціал засобів музичного мистецтва використовувався у різні історичні періоди для досягнення гармонійного життя у суспільстві, успіху в управлінні нацією, миру та злагоди у суспільстві, вдосконалення моральних і добродієвих якостей молодого покоління, навчання дітей та молоді отримувати радість та естетичну насолоду від ознайомлення з шедеврами світового музичного мистецтва, культурного зростання.

Перспективним напрямом подальших досліджень порушеної проблеми є дослідження сучасних теоретико-методологічних основ підготовки майбутнього педагога-музиканта як суб'єкта музично-просвітницької діяльності.

Список використаних джерел:

1. Ван Юйхэ. История музыки в современном Китае. Пекин : Народное музыкальное изд-во, 2002. 362 с.
2. Дін Юнь. Формування музичної культури молодших школярів у процесі фортепіанного навчання в мистецьких позашкільних закладах освіти : дис. ... канд.пед.наук : 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2016. 227с.
3. Кабалецкий Д. Б. Музыка свободного Китая. *Советская музыка*. 1952. № 5. С. 12–18.
4. Лю Бинцян Музыкально-исторические параллели развития искусства Китая и Европы : монография по истории музыкальной культуры для музыкальных академий / университетов и вузов искусства. Одесса : Астропринт, 2014. 440 с.
5. Михайличенко О. В. Музично-педагогічна діяльність українських композиторів і виконавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : історичні нариси. Суми : Видавничовиробниче підприємство «Мрія-1», 2005. 102 с.
6. Мю Пэйянь. Музыкальное образование в начальных и средних школах. Шанхай, 1996. 112 с.

7. Степаненко А. В. Освітні товариства в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Osvitni_tovarystva.
8. Сунь Цзинань. Летопись китайского музыкального образования в период новой истории 1840–2000 гг. Шаньдун, 2004. 669 с.
9. Тан Цземін. Основні підходи до музичного навчання учнів в Китаї. *Професіоналізм педагога : теоретичні й методичні аспекти* : зб. наук. праць. Слов'янськ, 2015. Вип. 2. С. 46–54.
10. У Хунюань. Китайская художественная песня: теория и история жанра : дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.03 / Харьковский национальный университети имени И. П. Котляревского. Харьков, 2016. 231 с.
11. Фань Чженьсюань. Основні тенденції розвитку музичної освіти Китаю у ХХ ст.: поєднання традицій та інновацій. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи* : зб. наук. праць. Харків, 2017. Вип. 48. С. 121–134.
12. Цзян Лібінь. До проблеми музичного навчання і виховання у Китаї. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 10 (269). Ч. I. С. 128–133.
13. Чайка С. В., Чайка М. М. Кобзарство – дієвий чинник збереження традицій духовного життя нації. *Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 12. С. 439–446.
14. Чень Кай. Особливості виконавсько-просвітницької підготовки майбутнього вчителя музики в системі вищої педагогічної освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2016. № 14. С. 388–395.
15. Шацкая В. Музыка в школе. Художественное воспитание средствами музыкального искусства. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1950. 174 с.
16. Шреєр-Ткаченко О. Я. Історія української музики : уч. пос. Ч. 1. Розвиток української музичної культури від найдавніших часів до середини ХІХ століття. Київ : Музична Україна, 1980. 198 с.